

Érték- és normaválság Közép-Európában*

Ahhoz, hogy a bűnözés az állam számára kezelhető problémát jelenthesen, az állampolgárok számára pedig erkölcsileg is elítélhető legyen mint büntetőjogilag tiltott magartás, az alapok felülvizsgálata is elengedhetetlen. Őszintén kell megfogalmazni, mi a bűn, mi a bűnüldözés feladata és melyek a lehetőségek.

1993 február végén Párizsban kelet-nyugati eszmecserére került sor az értékek és a normák helyzetéről. A konferencián az egykori európai szocialista országokat a hajdani NDK, Lengyel- és Csehország, Románia és Bulgária tudósai képviselték. Magyarországról négy fő kapott meghívást.

A közép-európai normarendszerekről

A normákon belül a büntetőjogi normák feladatáról, a büntetőjog és a prevenció viszonyáról alkotott nézetek átalakulóban vannak. Terjed az a neoklasszikus felfogás, amely szerint a büntetőjog szerepe nem több,

mint egyértelmű jelzést adni az állampolgárnak arról, hogy melyek azok a normák, amelyek tabuk, s mint ilyenek, az állam nem tűri azok megszegését.¹

Röviden arról is szólni kell, hogy milyen a kapcsolat a bűnelkövetés és a társadalom között. Most csak arra a felfogásra utalok, hogy a bűnelkövetés végső soron nem más, mint a szükségletkielégítés, a problémamegoldás álmilag el nem tűrt, meg nem engedett formája.²

Épp ezért fontos megtalálni a közvetítőelemeket a szükséglet és a tett között. A szükségletekből kiinduló, a tetre vonatkozó elhatározás az érdekeken és az értékrendszerbeli közvetítőkön át a kultúra által átszínezett erkölcsiségen keresztül, a norma szabályozó ereje által befolyásolja az ember társadalmilag releváns tetteit.³

* A cikk az 1993 februárjában Párizsban rendezett konferencián elhangzott korreferátum felhasználásával készült.

¹ Dr. Szabó András: A bűn fogalom jogi megközelítése. *Jogtudományi Közöny*, 1989. 4. szám. 167–172. oldal.

² Dr. Szabó András: A büntett és büntetés. Gondolat, 1979. 318–329. oldal.

³ Dr. Irk Ferenc: Társadalom – gondatlan bűnözés – megelőzés. BM Kiadó 1990. 11–30. oldal.

Mind gyakrabban felmerül a közép-európai régióban is az a kérdés, hogy a bűnözési hullámmal egyidejűleg mennyire képes e funkcióját a büntetőjog betölteni. Ha a normaszegés elkerülhetetlen megtorlását tart-

juk elsődleges szempontnak, akkor megállapítható, hogy ez a szerep rohamosan gyengül. A szankcionálással fenyegetett normák elszaporodása megkérdőjelezi az állam morális hozzáállását ahhoz az alapvető büntetőjogi elvhez, amely szerint a törvény nem tudása nem mentesít a törvény megtartása alól.

Az állam számára dilemma – de legalábbis az kellene legyen –, hogy miként érzí jogosnak olyan szabályok feltétlen követésének kívánalmát valamennyi polgára számára, amelyeket csak a specialisták ismernek. Különösen akkor indokolt erről a problémáról szólni, ha a lakossági normaismeret hiánya eleve kizárja az erkölcsi alapelvekkel feltétlenül egybe nem eső vagy attól eltérő dimenzióban jelentkező jogi normák követését.⁴

A közép-európai régióban a normák érvényesülésében emberemlékezet óta zavarok mutatkoznak. Ez – a szaknyelven „kettős kötésnek” nevezett rendszer – azzal jellemezhető, hogy „kitűzünk bizonyos normákat az emberek elé, de egyúttal lehetetlenné is tesszük, hogy e normák szerint éljenek; ámde ha következésképp nem élnek e normák szerint, akkor korholjuk, aszorozzuk, megszegyenítjük őket, büntudatot keltünk bennük... rákényszerítjük őket arra, hogy ha boldogulni akarnak, akkor kikapukat keressenek – majd elítéljük őket azért, hogy nem tartják be az állampolgári viselkedést szabályozó normákat.”⁵ A közép-európai régió embere nagy hagyományokkal rendelkezik a hivatalos normák megszegésében, s abban is, hogy hogyan tudják egyes társadalmi érdekeso-

portok, sőt rétegek a maguk számára – olykor a lakosság többsége számára – legitimálni a normaszegést.

Ebben az esetben valójában az állami norma követése megszűnik, mert ezt felváltja a tömeges normaszegés.

Természetesen Közép-Európában is – hagyományosan – az indirekt normák erősítik a direkt normákat. Már több, mint fél évszázada az egyik legnagyobb magyar büntetőjogász részletesen kimunkálta annak indokát, hogy az ún. „közvélemény-büntetés” miért vetkedhet az államilag szankcionált büntetőjogi normák megszegése esetén járó hivatalos elítéléssel vagy akár annál erősebb is lehet.⁶

Ellentmondásos a hegemon helyzetbe került normák hatása a normarendszer egészére. Az elmúlt évtizedekben a szocialista erkölcsiséget (ükröző normáktól volt hangos a politikai elit által kézben tartott ideológia. A gyakorlatban e normák a jószándékú interpretálók szerint nem jelentettek többet a tizparancsolat egyes elemeinek átvételénél. A közvéleményre gyakorolt hatása ennek megfelelő volt. A közelmúlt és a jelen időszakát az inga ellentétes irányú kilengése jellemzi. Ma a vallási felekezetek kísérik meg különféle módszerekkel a társadalom számára követendővé tenni a vallás erkölcsi normákat. (Lásd az abortusz megítélését a közvélemény részéről, a felekezetközi pártok elképzeléseit és a parlamentek által elfogadott törvény szövegét.) Az állam gyakran saját parlamentje által legitimált normáinak nemcsak hegemon, hanem kizárólagos, az elfogadott norma mögött meghúzódó értékrendtől eltérőknek pedig kirekesztő szerepet próbál biztosítani.

A posztkommunista országok jó példái egyrészt annak, hogy miként kísérletez meg az elmúlt negyven évben az eltérő ideológiai bá-

⁴ Sajó A.: *Jogkövetés és társadalmi magatartás*. Akadémiai Kiadó 1980. 77. oldal.

⁵ Hankiss Elemér: *Diagnózisok*. Magvető, Budapest, 1982.

⁶ Angyal P.: *A közvélemény-büntetés*, Bp. 1933.

zison nyugvó állam különböző moralitási elveken alapuló drillekkel ugyanazokat a célokat elfogadtatni. (A magzati élet védelmének szolgálatában erkölcsi pallosként előbb a kommunista öntudattal párosuló internacionalista hazafiság szolgált. Napjainkban e pallost egyenesen az Isten kezébe adták, s a túlvilági büntetéstől való félelem szolgál nyomatékkul a jogi elvárásoknak. Ez utóbbiak pedig egybecsnek a patrióta hazafiság magasztos eszméjével.)

Az egyes volt szocialista országok régen és ma sem ugyanazokat az elveket követik – még Közép-Európában sem. Akkor sem, ha történetesen – formailag – egyikben is, másikban is konzervatív kormány van hatalmon. Erre jó példa a magyar és a lengyel jogszabály különbözősége a magzati védelem terén. Mindkét ország demokratikus törvényhozása hasonló történelmi örökségből kiindulva ugyan, mégis – az eltérő hagyományok miatt – eltérő eredményhez jutott: az abortusztörvény-tervezeteknek Magyarországon a konzervatív parlamenti többség által elutasított, szigorúbb változata egyezik meg a lengyelországi, ugyancsak konzervatív parlament elé terjesztett törvénytervezetek közül elfogadott enyhébb változatával.

Arról a lengyel tudósok bőséggel szolgáltatnak információt, hogy a lengyel törvényhozási elképzelések mennyiben és milyen körökben estek egybe a lakosság véleményével. Itt legyen szabad csak annyit megjegyezni: finoman szólva a lakosság többsége ott is inkább egy liberálisabb, a magyaréhoz hasonló elképzeléssel szimpatizált volna.

Közép-Európa érték- és normarendszereinek zavarai

Közép-Európa országaiban – és itt nagyon szoros a kapcsolat több kelet-európainak te-

kintett állammal – jelenleg *három fő értékrendszer* vetélkedéséről és ezek zavarairól beszélhetünk. Még jelen van a *szocialista-nak nevezett, a hagyományos konzervatív és a liberális értékrend*. Kialakulni és erősödni látszik a szocialista értékrend hagyományaira épülő, ám annak ideológiai elemeit levedleni kívánó *szocialis érzékenységtől értékrend*.

Az első két értékrend között viszonylag nagy az átjárás, noha mindkettő tagadta, illetve tagadja azt, hogy a másikhoz bármilyen köze volna. Az olykor csak formai, olykor azonban gyakorlati hasonlóság oka, hogy az ún. szocialista értékrend – hangoztatott elveivel ellentétben – többnyire konzervatív volt. Ezért érthető, hogy amikor azt a néhány alapvetően eltérő elvet – mint pl. a teljes társadalomra kiterjedő, egalitárius elveken nyugvó szociális biztonság – nem tudta többé biztosítani és megbukott; a társadalmat kézszen adta át a konzervatív ideológia képviselőinek azzal, a Nyugat-Európához képest jelentős eltéréssel, hogy a kommunista rendszerek által megszüntetve-megőrzött konzervativizmus gyakran csak nevében azonos vagy hasonló a mai nyugat-európai válfájával.

E régió konzervativizmusa alapvetően a második világháború alatti és előtti értékekre épít. Mégpedig azért, mert az elmúlt csaknem fél évszázad hivatalos ideológiája ezt segített megőrizni. Ezért nem véletlen, hogy Közép-(és Kelet) Európa rendszerváltásai során – Szlovénia kivételével – konzervatív (vagy konzervatív-nacionalista köntösbe bújt neokommunista) rendszerek jutottak uralomra.

Ezek az államok többnyire számos fontos lépést tettek a Nyugathoz való felzárkózásra, azonban erőre kaptak olyan régi-új jelenségek, mint pl.: a kirekesztő szemlélet, a bün-

bakképzés, a tekintélyelvűség. Azí még nem látjuk, hogy ezek a tradicionális értékek (nem értékek) miként érvényesülnek vagy szorulnak háttérbe egy liberális vagy egy szocialdemokrata-szocialista értékrendet hirdető elit hatalomra jutása esetén.

Amíg a külvilág számára nem látható jelenlegi értékrendszerben – feltűnésmentesen – nagy a hagyomány szerepe, addig a külvilág számára látható és az egyénnel szemben definiált elvárásokat megfogalmazó állami normarendszerben látványosak mind a változások, mind a működési zavarok mögött meghúzódó bizonytalansági tényezők. A legfontosabbak a következők:

Változás következett be

– a *normakövetés önkéntességében*. Megváltozott az interiorizált és a kívülről elfogadott normák viszonya;

– a *normakonfliktusok körében*. Módosultak a két generáción át tartó prioritások. A normák állami érvényesíthetőségénél olyan, korábban másodrendű szempontok kerültek előtérbe, mint az emberi szabadságjogok tisztelete. Megszokott „szocialista” prioritások tűntek el, mint a társadalmi tulajdon értékének abszolút elsőbbsége a magán-, illetve a személyi tulajdonnal szemben. Korábban nem ismert módon konzervatív és liberális prioritások ütköznek össze, mint pl. a magzati élet védelmének megítélése.

Ugyancsak újdonság, hogy ezek a prioritások olyan formában öltönek testet, hogy két- vagy több ideológia képviselője tör kizárólagosságra, szemben a korábbi, egyetlen ideológia által alátámasztott kizárólagossággal.

Zavarok mutatkoznak – részint a moralitás, részint a normaváltozások hatására – az egyértelmű döntést megelőző kihívásokra

adandó válaszokban. Ezek – többek között – a következő kérdésekben fogalmazhatók meg:

– Melyek a mindenki döntésére irányító normák?

– Melyek a jogállamiság ismérveit magukon viselő normák?

– Melyek a kikényszeríthető normák? Milyen eszközök állnak rendelkezésre egy jogállamban a kikényszerítésre?

– Hogyan lehet az előbbi, eltérő kategóriákba tartozó, s ezért megsértésük esetén eltérő következményekkel járó normákat felismerni, hogyan lehet ezekhez hozzáférközni, hogyan lehet ezeket elsajátítani?

Az előbbi kérdésfeltevések egy része Nyugat-Európa jogalkalmazói számára – ide értve az államokat és azok polgárait egyaránt – részint evidenciák, részint érthetetlenek is. A normarendszer működési zavarainak következményei a közép-európai társadalom számára jelentős hátrányokat okoznak. E régió legtöbb országának azonban vannak olyan jellegzetességei, amelyek előnyt jelentenek Nyugat-Európa sok államához képest. Ezek közül talán legpregnansabb a *kevert értékrendszer*. Több értékrendszer viszonylagosan jelentős súllyal van jelen e régióban és – remélni lehet, de biztosan tudni nem – ez hatékony ellenszer lesz a kirekesztés szélsőséges eseteivel szemben. Magam ebben bízva remélem, hogy pl. Magyarországon vagy Csehországban nem nyer teret akár a felekezeti, akár az etnikai kisebbség ellen irányuló kirekesztés olyan brutális formában, mint az megfigyelhető a homogénebb értékrendszerre épülő Németországban, Lengyelországban, Oroszországban.

A követhető modellek

A kisebbségellenesség és annak legkézzelfoghatóbb fajtája: a neofasizmus a volt szocialista országokban azért is veszélyesebb, mint Nyugat-Európában, mert a szocialista érték- és normarendszer regnálása idején nem történt meg a fasizmus belső feldolgozása, szemben a nyugat-európai országokkal, ahol a múlt élményeinek hatására az emberi jogok és a kisebbségek védelme a társadalom mintegy kilenczede számára ma evidencia.

A régió azonban azt is jelzi, hogy a kevert értékrendszer csak természetes, stabil nemzeti identitástudatra alapozó állami formációkban jelenthet előnyt. Mesterségesen kreált „birodalmakban” – többek között a volt Szovjetunió vagy Jugoszlávia példa erre – viszonylagos hosszabb lappangási idő után is a patriotizmus nacionalizmusba válhat át és szeparatizmusban, elszakadási törekvésekben tetet öltő tragédiák forrásai lehet.

Valószínű, hogy az államok polgárait átszövő szociális struktúrák egymáshoz való viszonyának, e viszonyokban bekövetkezett változásoknak az elemzése hozzáegítheti a szakembereket a normativitások válságának jobb megértéséhez. Ehhez pedig a társadalmi rétegződésben elfoglalt hely szerinti érték- és normarend megismerésén át vezet az út.

A közép-európai régióból érkező kutató némi irigységgel, ugyanakkor félelemmel olvassa a kritikus nyugati kollégák beszámolóit a Nyugat-Európát átfogó normaválságról. Nem örül az Európai Közösség zavaros hely-

zetének, az egyesülésből fakadó vagy emiatt csak láthatóvá váló fekélyeknek. Különösen akkor nem, ha Közép-Európában a politikusok többsége évek óta más képet sem jelenít meg e régióról, mint ami Közép- és Kelet-Európa Kánaánja.

Ugyanakkor egy közép-európai irigykedik a megoldandó feladatok jellegét illetően, hiszen saját régiója csak azt tudja több-kevesebb biztonsággal, hogy honnan jött: a feudálkapitalizmusból a feudálszocialistának nevezhető társadalmi-állami formáción át érkezett a jelenbe. A további út azonban még ismeretlen.

Többen meg vannak győződve arról, hogy nem feltétlenül a nyugat-európai „nagyok” modelljeit kell követni. Vannak, akik úgy vélik: a szegény Közép-Európa számára hasznosabb volna – ha tehetné – a puritán (és toleráns) erkölcsökre és normarendszerekre építkező racionális és szociálisan érzékeny skandináv vagy holland fejlődési utat követni, az ottani intézményrendszerekből minél többet átvenni.

A bűnözés megelőzésével kapcsolatos állami felelősségvállalásnak – Európa valamennyi régiójában – módosulnia kell. Úgy vélem, hogy eljött az ideje új prioritások kijelölésének és következetes végigvitelének. Ennek során világosan meg kell mondani egyrészt azt, hogy mi az állami és mi a lakossági feladat, másrészt azt, hogy a kettő szintizálásában milyen elvárások terhelik az államot.

